

НАДДНІПРЯНЩИНА КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477.5) «1720–1730»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЗАЦЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ 1720 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1730-х рр.

Проаналізовано місце Гетьманщини, Запорозької Січі та гетьмана в еміграції П. Орлика в європейській політиці 1720-х – першої половини 1730-х рр.

Ключові слова: козацька проблема, європейська політика, Гетьманщина, Запорозька Січ, П. Орлик, Російська імперія, Османська імперія.

Проанализированы место Гетманщины, Запорожской Сечи и гетмана в эмиграции П. Орлика в европейской политике 1720-х – первой половины 1730-х годов.

Ключевые слова: казачья проблема, европейская политика, Гетманщина, Запорожская Сечь, П. Орлик, Российская империя, Османская империя.

This research is about place of Getmanate, Zaporozian Sich and getman-emigrant P. Orlyk in European police 1720 – first half of 1730.

Key words: Cossacks problem, European policy, Hetmanship, Zaporozian Sitch, P. Orlyk, Russian empire, Osman empire.

Місце козацької проблематики в європейській політиці 1720 – першої половини 1730-х рр. залишається багато в чому невизначеним. Зауважимо, що великий науковий доробок має російська історіографія. Проте вона, розглядаючи міжнародні відносини цього періоду, цілком логічно, основну увагу приділяла діям власної дипломатії та урядів союзних або ворожих держав [1–5]. Звернення до українського фактора було фрагментарним, він вписувався до більш

широкого контексту [6; 7]. Такі ж підходи властиві вітчизняній історіографії, коли складові козацької проблематики 1720 – першої половини 1730-х рр. розглядаються переважно ізольовано [8–10]. Системний погляд на проблему запропонував О. Субтельний, але для цього дослідника вивчення козацького чинника в європейській політиці не є головним [11].

Логічно розглядати козацький чинник у протистоянні Росії та її суперників, адже саме на суперників Російської імперії вимушені були робити ставку ті українські політики, які прагнули актуалізувати українське питання в європейському контексті. З іншого боку, для Росії «козацьке питання» було як внутрішньою справою, так і (завдяки мазепинській еміграції) зовнішньою. Нижче буде розглянуто політику Російської імперії стосовно Гетьманщини, Війська Запорозького та гетьмана у вигнанні П. Орлика, які в означений час і представляли «козацьке питання». Саме вони розглядались російським урядом як суб'єкти, чию лояльність або нейтралізацію на чорноморському напрямку імперської геополітики слід забезпечити для реалізації власних намірів.

Підготовка до ревізії наслідків Прутського миру (1711) та Константинопольського договору (1712) тривала досить довго. Російський уряд, обираючи союзників у Європі, зважав на потребу війни з Туреччиною. У серпні 1726 р. Росія уклала з Австрією угоду, за умовами якої Петербург визнавав права жіночої лінії на успадкування віденського престолу. Зі свого боку Австрія гарантувала непорушність європейських кордонів Росії. Договір містив у собі ще й секретну частину, яка передбачала взаємодопомогу в разі війни. Сторони зобов'язувалися виставити для допомоги один одному тридцятитисячний корпус. Підписання цієї угоди викликало велике занепокоєння Туреччини [1, с. 124].

На початку 1730-х рр. Росія коливалася між вже існуючим союзом з Австрією та можливою угодою з Францією. Жодним чином не втрачала для російської політики актуальності турецька проблема, але до неї додалося питання про обсадження польського престолу після смерті Августа II зручною для Петербурга особою. Фельдмаршал Мініх у середині 1732 р. намагався з'ясувати, наскільки далеко Франція може зайти, шукаючи союзу з Росією. Він пропонував французькому уряду підтримати можливу війну Росії з Туреччиною. У свою чергу, Росія могла би підтримати зручну для Франції кандидатуру на польський престол за відмови Польщі від

претензій на Лівонію та перетворення Курляндії на незалежне герцогство. Відповідь Парижа була надзвичайно обтічною, що ускладнювало дії Б. Мініха, спрямовані на укладення союзу зі Францією [7, с. 279–282].

Натомість позиції прихильника союзу з Австрією, графа Остермана, зміцнилися. Він нагадував імператриці, що Франція відмовилась підтримати претензії Росії до Туреччини, натомість російсько-австрійський договір продовжував діяти, і Петербург мав усі засоби для того, щоб примусити Австрію його виконувати. Крім того, російські інтереси у Польщі набагато краще узгоджувалися з австрійськими, аніж з французькими. У 1732 р. було укладено угоду між Росією, Пруссією та Австрією стосовно координації дій після смерті Августа II. У 1733 р. Росія та Австрія спільно підтримали як кандидата на польський престол, Августа III [7, с. 283–285, 330–332].

Польські події прискорили початок російсько-турецької війни. Певною мірою до цього долучилася Франція, яка за умови протистояння з російсько-австрійським альянсом сподівалася створити санітарний кордон, що складався б з Туреччини, України, Польщі та Швеції [11, с. 132]. За повідомленнями російського посланника у Стамбулі І. Неплюєва французький посол Ж. Вільнев надзвичайно активно схиляв Високу Порту до війни з Росією [7, с. 377]. Антиросійську позицію займали і представники шведського уряду в Туреччині Гепкен та Карлсон [12, с. 141].

Неоднозначно діяли представники англійського зовнішньополітичного відомства. У лютому 1734 р. британські посланники у Петербурзі отримали інструкції, які повідомляли про велику занепокоєність короля Георга II можливим конфліктом Росії та Туреччини і пропонували вжити всі заходи для відвернення війни [13, с. 175]. З іншого боку, посол Великої Британії у Стамбулі лорд Кінуль активно сприяв укладенню антиросійського союзу Швеції та Туреччини [7, с. 383–384].

Польська проблема, задля зручного вирішення для себе якої французький уряд сплітав мереживо інтриг у Східній Європі, була присутня і в російсько-турецьких відносинах. За одним з пунктів ненависного для Петербурга Прутського договору Порта виступала гарантом невтручання Росії у польські справи [1, с. 116]. Різкий демарш султана з приводу намагання посадити на польський престол Августа III на певний час збентежив російський уряд напри-

кінці 1733 р., але прийшла звістка про перемогу перської армії над турками і занепокоєння зникло [13, 157]. Туреччина проте не знімала польське питання з черги денної і російські резиденти доповідали про можливість втручання османів у проблему вибору нового короля [14, с. 22].

Водночас серед російської еліти ширилася думка про те, що саме зараз настав зручний час для ревізії Прутського договору. Важливу роль у поширенні таких настроїв відігравали представники Російської імперії при дворі Високої Порти І. Неплюєв та А. Вешняков. Вони переконували імператрицю у слабкості турецької армії. Послаблювало турецькі позиції також усунення радника султана Мухамеда III і реформатора збройних сил Порти Аліпаші [14, с. 63]. Після відкликання внаслідок хвороби восени 1735 р. І. Неплюєва тональність рапортів А. Вешнякова не змінилася, хоча навіть в умовах розпочатих бойових дій турецькі чиновники зверталися до нього з пропозиціями про врегулювання конфлікту без великомасштабної війни [7, с. 405–406].

Активно підтримував війну фельдмаршал Мініх, що розглядав її як шанс для зміцнення свого впливу при дворі [15, с. 63–64]. Схожу позицію зайняв кабінет-міністр А. Остерман, якого спостерігачі підозрювали у спробах відвернути таким чином увагу від недружніх щодо Росії дій Пруссії. Війна на південних кордонах унеможлиблювала конфлікт з цією державою [13, с. 165, 462]. Але не можна не згадати, що обидва ці політичні діячі вважали доцільним якнайдовше дезінформувати Туреччину, представляючи наявні бойові дії як прикордонний конфлікт між козаками та татарами [16, с. 528]. Остаточне рішення про підготовку до війни було прийнято 16 червня 1735 р. Кабінет-міністри А. Остерман, П. Ягужинській та А. Черкаській, а також А. Ушаков, П. Шафіров, Бірон та Г. Головін підписали «Рассуждение..», в якому оцінювали дії Туреччини у Персії як підготовку до антиросійського виступу. Передбачалися заходи негайної протидії (похід генерал-аншефа Вейсбаха на Перекоп), які б зв'язали руки кримським татарам і дозволили зберегти Персію як союзника в боротьбі з Туреччиною. Крім того, починалася активна підготовка до широкомасштабної війни [14, с. 25–30].

Приводом для початку бойових дій стали пересування кримських військ. Таке вже було восени 1733 р., коли Феті-Гірей, йдучи на перський театр війни, зіткнувся з російськими військами під командуванням князя Гессен-Гомбургського [15, с. 63]. Татари все ж

прорвалися, а Росія почала висувати претензії щодо дій кримчаків перед Стамбулом. Непорозуміння було пов'язане також зі статусом кабардинських земель, які і Російська імперія, і Кримське ханство вважали своїми [7, с. 368–372]. У 1733 р., коли абсолютно незрозумілим був хід справ у Польщі, Росія не ризикнула розпочинати війну. Проте 1735 р., після аналогічних дій татарських військ, корпус генерал-лейтенанта Леонтьєва вирушив до Перекопу, що фактично і стало початком російсько-турецької війни, офіційно оголошеної лише в 1736 р. [15, с. 63].

У 20-х – першій половині 30-х рр. XVIII ст. можливий конфлікт з Османською імперією, під владою якої перебували запорожці та гетьман-емігрант П. Орлик, примушував російський уряд уважніше стежити за обстановкою в Гетьманщині, тим більше, що українські землі повинні були стати плацдармом для просування Російської імперії на південь.

Ставлення російського уряду до запорожців не було однозначним. З одного боку, вони вважалися зрадниками. Ізоляція від Гетьманщини мусила запобігти поширенню цієї зарази між лівобережними козаками. Велику стурбованість Петербурга влітку 1731 р. викликала звістка гетьмана Д. Апостола про заселення січовиками Кодака. Як повідомляли гетьману полтавські купці, цей процес йшов доволі швидко і здійснювався з дозволу кримської влади. Уряд пропонував Д. Апостолу перетинати шлях можливим втікачам з Гетьманщини; ввійманим загрожувала смертна кара [17, арк. 35].

Обов'язковою умовою звільнення в 1731 р. Д. Горленка, який свого часу підтримав І. Мазепу, була підписка, за якою колишній прилуцький полковник зобов'язувався не мати жодних контактів ані з запорожцями, ані з П. Орликом. Гетьману доручалося слідкувати за виконанням цієї умови та не призначати Д. Горленка на офіційні посади [18, арк. 5–6].

Російський уряд не визнавав жодних причин, які б могли виправдати контакти старшин з Січчю. Київський полковник А. Танський, інтригуючи проти гетьмана Д. Апостола, дізнався про наявність у Коші листів І. Мазепи та тоді ще миргородського полковника Д. Апостола до К. Гордієнка. Він відрядив на Січ козака Ф. Грошевського, який мусив придбати ці листи. Поїздка виявилася безрезультатною, але про неї дізналися у Петербурзі. Покарання було швидким. А. Танського оштрафували на 200 карбованців. Очевидно, намагання очорнити гетьмана все ж певною мірою послу-

жило виправданням, оскільки більш жорстких заходів до полковника не вживали. Козака було бито киями, а ченця, який повідомив А. Танського про листи, ув'язнили в російському монастирі. Це рішення Колегія іноземних справ мотивувала самовільною поїздкою ченця на Запоріжжя, після чого йому жодним чином не дозволялося залишатися в Гетьманщині [17, арк. 68, 112].

Справді, російський уряд мав усі підстави для обережності, оскільки на початку 1730-х рр. значно активізувалася діяльність П. Орлика. Наприкінці 1729 р. київський воєвода Юзеф Потоцький та його брат Теодор, примас Польщі, налагодили зв'язок з Григором Орликом. Ці прихильники кандидатури С. Лещинського на польському троні вважали за потрібне залучити на його бік П. Орлика та запорожців. Подорож Г. Орлика до Парижа була успішною. Незважаючи на прохолодний прийом, який 1730 р. чекав на молодого Орлика у Стамбулі, його активність не зменшувалася. У 1732 р. він у Бахчисараї провів переговори з Каплан-Гіреєм і хан, давній противник Росії, обіцяв Г. Орлику всебічну підтримку [11, с. 132–140].

Проте російську політику щодо Січі жодним чином не можна назвати однозначною. Наприклад, уже 1715 р. Петербург дозволив запорожцям оселятися в містах та селах Гетьманщини. Звичайно, такий дозвіл не передбачав повернення Війська як цілості, а за січовиками мусили уважно стежити місцеві урядовці. Проте їх обіцяли не переслідувати, а на прохання переходу під владу Росії посланцям пояснили, що це поки що неможливо через міжнародні угоди [19, с. 1–3]. Схожу відповідь отримали представники проросійської партії на Запоріжжі 1728 р. Одночасно російський уряд наказав дати козакам надію на повернення при зміні міжнародної обстановки. Прихильників Росії утримували від негайного виступу і заохочували грошима [19, с. 4–6].

Боротьба проросійської та протатарської партії на Січі була тривалою. Довгий час перевагу мала остання, а кошовому К. Гордієнку вдавалося переконувати козаків у хибності орієнтації на Росію. Не завжди взаємини між партіями були мирними. Програвши вибори кошового 1728 р., проросійська партія застосувала проти своїх опонентів силу [19, с. 8]. Перевага перейшла на бік цієї партії на початку 1730-х рр., коли предметно почали вестися переговори щодо переходу запорожців під російську юрисдикцію. Знаковим втіленням перемоги проросійської орієнтації стало згадування в церковних службах на Січі не П. Орлика, а Д. Апостола [11, с. 138].

У той же час не варто применшувати вагу протатарської партії, прихильники якої залишалися впливовими на Січі. Наприклад, І. Неплюєв у 1734 р. радив якомога швидше приймати запорожців під владу Російської імперії, оскільки затягування могло відштовхнути не тільки січовиків, а й примусити замислитися й гетьманців [6, с. 82]. Остаточне рішення Петербург прийняв після повідомлення про звільнення П. Орлика з Салонік і його намір негайно вирушити на Січ. У травні 1734 р., не зважаючи на ще триваючий конфлікт у Польщі і побоювання все ж таки спровокувати Порту на початок війни, Анна Іоанновна прийняла Кіш під свою «високу руку» [11, с. 146].

Часткою козацької проблеми для Петербурга була діяльність Пилипа та Григора Орликів. З одного боку, офіційна влада на Січі явно відкидала будь-які спроби П. Орлика та кримського хана Каплан-Гірея схилити Кіш на свій бік, їхні листи пересилалися російським урядовцям. Проте, навряд чи Петербург міг бути абсолютно спокійним, враховуючи те, що на вірність імператриці присягнуло трохи більше 7 тисяч запорожців, а їхня загальна чисельність оцінювалася в 20 тисяч осіб [19, с. 13]. Дещо заспокоювали повідомлення про те, що влітку 1735 р. разом з П. Орликом у Бендерах було не більше 700 козаків [8, с. 63]. Але одночасно граф Вейсбах доносив про листи П. Орлика до козаків та «запорожцях-ворах», які прислухаються до агітації гетьмана у вигнанні [20, с. 202].

«Головного болю» перед війною додавали російському уряду повідомлення стосовно французьких зусиль, спрямованих на підготовку козацького повстання [2, с. 42, 72], а також консультації П. Орлика з Каплан-Гіреєм [7, с. 378]. Окреме попередження щодо ймовірної активності Г. Орлика отримав представник Росії при польському дворі барон Кейзерлінг [6, с. 83].

Можливість виступу запорожців на боці Туреччини звичайно була неприємною для Росії, але такий виступ не ніс стратегічної загрози. Існувала небезпека кардинального ускладнення ситуації у випадку підтримки дій січовиків з боку Гетьманщини, що змушувало російський уряд постійно враховувати це у своїй політиці щодо Лівобережжя. Як аргумент, ця проблема могла використовуватися навіть під час полеміки з приводу організації влади в імперії. У 1730 р. граф А. Остерман, виступаючи за самодержавну владу, акцентував саме на цьому [21, с. 86].

Певне пом'якшення російського ставлення щодо Гетьманщини спостерігається у середині 1720-х рр. Крім внутрішньополітичних

обставин на такий поворот мали вплив і зовнішньополітичні. Після утворення 1726 р. в Європі двох ворожих коаліцій – австро-російської та союзу Франції, Англії, Пруссії, Голландії та Данії – шанси на масштабну війну значно збільшилися. Знову були актуалізовані претензії С. Лещінського на польський престол і він, за підтримки Франції, відновив свої контакти з П. Орликом [11, с.126–127].

У вищих російських урядових колах існували різні підходи до політики відносно Лівобережжя. Голова Малоросійської колегії С. Вельямінов пропонував зробити членів колегії незмінними, а Військова колегія радила надати 10 регулярним полкам, які знаходилися в Гетьманщині, права на постійне розташування. Член Верховної таємної ради П. Толстой застерігав від будь-яких поступок українцям в умовах загострення стосунків з Туреччиною. Проте більшість цієї Ради в лютому 1726 р. подали імператриці пропозиції, які у переддень російсько-турецької війни, що на неї очікували, мушили прихилити лівобережних козаків до Росії. Роком пізніше було скасовано податки, які впровадила Малоросійська колегія та подушний податок на утримання російських військ, дозволено відновити інститут гетьманства [11, с.141–143].

Цей «флірт» з українцями не був тривалим. Уже в 1730–1731 рр. уряд розмірковував над шляхами дальшого обмеження автономії [21, с. 244]. Проте прибирати гетьмана не вважали за доцільне, хоча повної довіри до нього уряд не мав. Занепокоєння викликали контакти Д. Апостола з Кримським ханством, за якими Петербург доручив слідкувати полковнику Тургеневу [17, арк. 36]. Росіяни-полковники взагалі були проблемою для гетьмана. Скарги стародубських старшин на введення полковником А. Дуровим російських порядків Д. Апостол вимушений був проігнорувати. Він відповідав скаргникам, що не може судити полковника, оскільки той – росіянин [22, с. 54–55].

Ставлення цих урядовців до місцевих порядків яскраво демонструє відмова ніжинського полковника І. Хрушова йти у похід на Польщу в 1733 р. під командуванням генерального обозного Я. Лизогуба. І. Хрушов наполягав на тому, що козацький старшина для нього не може бути командиром. Д. Апостол міг хіба апелювати до Анни Іоанновни, звертаючи її увагу на існуючі українські порядки і попереджаючи про те, що така позиція є образливою для досвідчених козацьких старшин, які брали участь у багатьох битвах [23, с. 150–151]. Цікаво, що на цей час центральна влада була

схильна піти на певні поступки. Після розслідування Іноземною колегією було прийнято рішення про відповідність козацьких рангів та регулярних чинів, яке офіційно не було затверджено, але неофіційно діяло, принаймні генеральний обозний Я. Лизогуб отримував жалування нарівні з генерал-майором [24, с. 417–418]. Проте в такому протистоянні гетьман міг розраховувати хіба на локальні успіхи, як це було у 1728 р., коли йому вдалося вивести з-під влади все того ж І. Хрущова засейменські сотні. Д. Апостол, пояснюючи це давньою традицією, перевів їх безпосередньо під гетьманську владу [25, с. 50].

Ставлення козацької старшини до російської влади яскраво проявилось 1733 р., коли внаслідок хвороби гетьмана старшина спробувала перебрати правління Гетьманщиною на себе, відсторонивши від вирішення цього питання резидента. Завдяки втручання С. Наришкіна та О. Шаховського Генеральна військова канцелярія перейшла у відання С. Наришкіна, хоча вже хворий Д. Апостол намагався опиратися [7, с. 564–566].

Після смерті гетьмана, Петербург, незважаючи на ймовірність війни з Туреччиною, вирішив кардинально обмежити автономію Гетьманщини. У життя впроваджувалися заходи, які мусили сприяти поглиненню української системи влади російською. Князь О. Шаховської очолював Правління гетьманського уряду, яке складалося з рівного числа російських офіцерів і українських старшин [17, арк. 17–18]. Старшини були виразно незадоволені цим рішенням, оскільки явно сподівалися на вибори нового гетьмана [7, с. 569]. Реальна влада зосереджувалася в руках голови Правління гетьманського уряду, без нього ця установа не могла вирішити навіть дрібних справ, пов'язаних з втечами козаків та селян [26, арк. 3–9]. Українські справи були перенесені з Колегії іноземних справ до Сенату, а О. Шаховської отримав право про важливі речі писати прямо до Кабінету Міністрів [24, с. 424]. Кабінет-міністри надавали О. Шаховському широкі повноваження. Наприклад, він мав право самостійно визначати особу командира, який очолить лівобережні полки в далекому поході [27, с. 212–213; 20, с. 75].

Поряд з перебиранням головою ПГУ фактично гетьманських повноважень зміни передбачалися в різних сферах. Така дражлива для старшин справа, як надання маєтків з 1734 р., перейшла до виключної компетенції Петербурга [28, с. 217]. Відбувалося обмеження сфери компетенції старшин. Наприклад, Я. Лизогуб, пер-

ший серед українських членів ПГУ, не міг своєю владою змінити хорунжого генеральної артилерії І. Забілу, який не виконував своїх обов'язків. Генеральний обозний мав звернутися за дозволом до голови Правління гетьманського уряду [29; 23, с. 144]. О. Шаховської не дуже довіряв козацьким старшинам, намагаючись, де це було можливо, замінити їх на російських офіцерів. Схожу спробу було здійснено в Києві під час обрання війта, проте не вдалося знайти у місті хоча б більш-менш гідного такої посади росіянина. Для посилення російських впливів передбачалося заохочувати шляхи українців з росіянами [7, с. 568–570]. Символом наступу нових часів стала заміна в діловодстві традиційної форми універсалу на російський указ [30, с. 71].

Жодних проявів організованого опору реформам, проведеним у 1734 р., не спостерігається. Маємо хіба що повідомлення О. Шаховського про глухе невдоволення генеральної старшини [7, с. 569] та ще дві, вкрай маловірогідні, звістки. Зокрема, великий візир у Стамбулі, у присутності послів, говорив про сутички між козаками та росіянами [13, с. 475]. Здається, це повідомлення, яке надійшло від вороже налаштованої щодо Росії людини, можна проігнорувати. На більшу увагу може заслуговувати репліка фельдмаршала Мініха у листі до імператриці, де йшлося про невдоволення політикою О. Шаховського в Гетьманщині, що могло призвести до виступу козаків на боці Туреччини [16, с. 529]. Проте варто врахувати ворожі стосунки між цими державними діячами.

Отже, можна констатувати, що актуальність козацького питання зросла наприкінці 1720-х – початку 1730-х рр. Це пояснюється, перш за все, хворобою польського короля Августа II та претензіями на трон Станіслава Лещинського, підтриманого Францією. В умовах несприйняття в Росії цієї кандидатури українські емігранти на чолі з П. Орликом стали об'єктом французької політики, зацікавленої в ослабленні Росії.

Власне, наявність в еміграції П. Орлика та запорозьких козаків змушувала російський уряд йти на певні поступки щодо автономних прав Гетьманщини, що втілювалося у відновленні інституту гетьманства. У той же час у зв'язку з переходом запорозьців під юрисдикцію Російської імперії вага українського чинника на міжнародній арені зменшується. Росія не відчувала тепер особливої потреби в ліберальному ставленні до українських домагань і почувала себе настільки сильною, що 1734 р. не дозволила вибори нового гетьмана.

Бібліографічні посилання

1. *Жигарев С.* Русская политика в Восточном вопросе (ее история в 16–19 веках, критическая оценка и будущие задачи) / С. Жигарев. – М., 1896. – Т. 1.
2. *Жигарев С.* Русская политика в Восточном вопросе (ее история в 16–19 веках, критическая оценка и будущие задачи) / С. Жигарев. – М., 1896. – Т. 2.
3. *Кочубинский А.* Граф А. И. Остерман. Война пяти лет (1735–1739) / А. Кочубинский. – Одесса, 1899.
4. *Некрасов Г.* Роль России в европейской международной политике 1725–1739 гг. / Г. Некрасов. – М., 1976.
5. *Ульяницкий В.* Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке / В. Ульяницкий. – М., 1887.
6. *Мельникова И.* Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина / И. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения – М.- Л., 1948. – Т. I. – С. 76–118.
7. *Соловьёв С.* Сочинения: в 18 кн. / С. Соловьёв. – М., 1993. – Кн. X. История России с древнейших времен. – Т. 19–20.
8. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький. – К., 1991.
9. *Скальковський А.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
10. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1991. – Т. 3.
11. *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття / О. Субтельний. – К., 1994.
12. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. // СИРИО. – 1892. – Т. 80.
13. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 г. по 1736 г. // СИРИО. – 1891. – Т. 76.
14. *Шульман Е.* О позиции России в конфликте с Турцией в 1735–1736 годах / Е. Шульман. // Балканский исторический сборник. – Кишинёв, 1973. – Т. 3. – С. 5–62.
15. *Петрухинцев Н.* Война с пространством / Н. Петрухинцев // Родина. – 1998. – № 5–6. – С. 62–66.
16. *Костомаров Н.* Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории / Н. Костомаров. – б. м. і р., шифр НБУВ В 098197. – С. 513–548.
17. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Ф.П. № 1708–1862. Сборник копий документов XVIII столетия. 1731–1740. 482 арк.
18. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. VII. № 2229–2269 (113). Указы Анны Иоанновны, Елизаветы Петровны и Петра III войсковой генеральной канцелярии, гетману Д. Апостолу, Шаховскому, Кейту, Шипову и другим. 1731–1761.

19. Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) / А. Андреевский. – Одесса, 1886.
20. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т.IV. (1735 г.) // СИРИО. – 1901. – Т. 111.
21. Каменский А. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа) / А. Каменский. – М., 1999.
22. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1888. – Т. 1. Полк Стародубский.
23. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини 17–18 століть. Ч.2. Рада Старшини / Л. Окиншевич. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1930. – Т. 7. Окреме видання.
24. Дневные записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1.
25. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2. Полк Нежинский.
26. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.51, оп.1, № 5643. О уходе обывателей Полтавского полку местечок Царичанки и Китайгорода в запорожскую новонаселяемую слободу Кодак. 1736.
27. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т.V. (1736 г.) // СИРИО. – 1902. – Т. 114.
28. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII веках / В. Мякотин. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 2.
29. Модзалевский В. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хорунжаго генеральной войсковой артиллерии (1734–1735) / В. Модзалевский. // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11. – С. 183–192.
30. Слабченко М. Центральные учреждения Украины / М. Слабченко. – Одесса, 1918.

Надійшла до редколегії 10.08.09.